

DÖRDÜNCÜ SINIF

TÜRK DİLİ TARİHİ

Ders Notu

TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

I-) ALTAY DİLLERİ TEORİSİ

Altay dilleri teorisi; Türk Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir kökten çıktığını ve bunların akraba olduğunu kabul eden teorinin adıdır. Teoriye göre bu diller ortak bir ata dilden iniyordu. Ortak ata dil farazî bir dildi ve doğal olarak bir adı yoktu. İnsanlar bu farazi dile Altay dili (Altayca) adını verdiler.

Altay dilleri teorisinin başlangıcı on sekizinci yüzyılın otuzlu yıllarına dek gider. Ural-Altay dillerinde ilk dikkat çeken isim, İsveçli subay Johann Philipp Tabbert (von Strahlenberg) olmuştur. Strahlenberg, 1730'da ünlü eserini yayımladı. Bu eserde, 32 dilden 35 kelimenin karşılıklı bir listesi bulunmaktaydı. Liste; tanrı, gök, ana gibi kelimelerden oluşmaktaydı. Tatar adını verdiği bu 32 dil ve lehçeyi 6 gruba ayırdı:

1. Fin-Uygur: Macar, Fin, Vogul, Çeremis, Permyak, Votyak, Ostyak
2. Türk-Tatar: Tatar, Yakut, Çuvaş
3. Samoyed
4. Moğol-Mançu: Kalmuk, Mançur, Tangut
5. Tunguz: Tungus, Kamasin, Arin, Koryak, Kuril
6. Karadeniz'le Hazar Denizi arasındaki halklar

1838’de Estonyalı bilgin F. Wiedemann, Ural-Altay dillerini Hint Avrupa dillerinden ayıran özellikleri 14 madde halinde tespit eder. Bu 14 madde şöyledir:

1. Ses uyumu bütün Ural-Altay dillerinde müşterek bir esastır.
2. Bu dillerde gramatik cinsiyet yoktur.
3. Artikeller bulunmaz.
4. Tasrif, eklerle yapılır.
5. İsimlerin çekiminde mülkiyet eki kullanılır.
6. Fiil şekilleri zengindir.
7. Hint-Avrupa dillerindeki prepozisyon yerine postpozisyon kullanılır.
8. Sıfatlar isimlerden önce gelir.
9. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz.
10. Mukayese, ablativ (-den hali) ile yapılır.
11. Yardımcı fiil olarak “habere” (malik olmak) yerine “esse” (olmak, imek) kullanılır.
12. Ural-Altay dillerinin birçoğunda menfi hareket için hususi fiil vardır.
13. Soru eki mevcuttur.
14. Bağlar yerine fiil şekilleri kullanılır.

Türkiye’de Altayistlikle ilgilenen bilim adamları *Ahmet Temir*, *Osman Nedim Tuna*, *Talat Tekin* ve *Tuncer Gülensoy*’dur. Temir’in “**Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler**” adlı yazısı konuyu Türkiye’de ilk ele alan araştırmalardan birisidir. Osman Nedim Tuna’nın *Türk Dünyası El Kitabı*’nda çıkan “**Altay Dilleri Teorisi**” adlı uzun araştırması en kapsamlı çalışmadır. Talat Tekin ise en fazla yayın yapan isimdir. Tuncer Gülensoy’un ise “**Altay Dillerinde Akrabalık Üzerine Notlar**” adlı makalesi önemlidir.

Sir Gerard Clauson, Tunguz söz varlığının Moğolca ve Türkçe'den çok farklı olduğunu ve temel kelimelerin bu üç dilde birbirini tutmadığını belirterek teoriye itiraz eder.

II) BÜYÜK AİLE TEORİLERİ

II-I. NOSTRATİK TEORİSİ

Nostratik teorisi, altı dil ailesinin aynı kökten çıktığını ve dolayısıyla bir "büyük aile" oluşturduğunu kabul eder. Bu altı dil ailesi şunlardır: Sami-Hami, Kartvel, Hint-Avrupa, Ural, Dravid ve Altay.

Çağdaş nostratik teorisinin kurucusu Vladislav İliç Svitç, ilk çalışmalarını 1690'ların başında Moskova'da yaptı. Aslında nostratik terimini ilk kullanan kişi Holger Pedersen'dir.

II-II. AVRASYATİK TEORİSİ

Greenberg tarafından kurulan Avrasyatik teorisi; Hint-Avrupa, Ural-Altay, Gilyak, Kore-Japon-Aynu, Çukça ve Eskimo-Aleut dil ailelerinin bir büyük aile oluşturduğunu kabul eder. Amerikalı dil bilimci Joesph H. Greenberg Afrika ve Amerikan yerli dil ailelerini, dağınıklıktan kurtarıp az sayıda büyük dil ailelerine ayıran çalışmalarıyla tanınmıştır. Afrika dillerini sadece dört bölüme ayırır:

1. Hoysan (Güney Afrika)
2. Nijer-Kordofan (Merkezi ve Güney Afrika)
3. Nil-Sahra (Merkezi Afrika)
4. Afro-Asyatik (Kuzey Afrika)

TÜRKLERİN ANA YURDU VE EN ESKİ KOMŞULARI

Türklerin ataları, M.Ö. 2000-1000 yılları arasında Ural dağları ile Sayan, Altay ve Tanrı dağları arasında yaşıyorlardı. Hazar denizinin kuzey doğusundan başlayıp Aral ve Balkaş göllerini de içine alarak Tanrı, Altay ve Sayan dağlarına dek uzanan bu coğrafya Avrasya'nın orta bölgesi idi. Doğuda Moğol, Tunguz ve Korelilerin ataları bulunuyordu. Batıda ise, kuzey bölgelerinde Fin ve Macarların ataları, doğudan batıya doğru Çinliler ile Hint-İran kavimlerinin ataları yaşıyordu.

SÜMERCE-TÜRKÇE İLİŞKİSİ

Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu halde Sümercede ön ekler de bulunmaktadır. Buna rağmen Türkçe ile Sümerce arasında kurulan ilgiler son derece ciddidir. Son olarak Türk bilgini Osman Nedim Tuna, Türkçe ile Sümerce arasında 168 kelimenin ortak olduğunu tespit etmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

<u>Sümerce</u>	<u>Türkçe</u>
<i>mae, men (ben)</i>	<i>men (ben)</i>
<i>zae (sen)</i>	<i>sen</i>
<i>di (konuşmak)</i>	<i>ti- (demek)</i>
<i>dingir (tanrı)</i>	<i>tengri (tanrı)</i>
<i>dug (dökmek)</i>	<i>tök- (dökmek)</i>

Ünsüz+ünlü+ünsüz tipinde olmak şartıyla Cowan'a göre üç, Greenberg'e göre dört kelimenin sesçe ve anlamca örtüşmesi iki dil arasındaki ilişkinin ispatı için yeterlidir. Ortak kelimeler iki dil arasında iki türlü ilişkinin kanıtı olabilir:

- 1) Köken birliği
- 2) Alış-veriş

Osman Nedim Tuna, Türkçe ile Sümerce arasındaki ilişkilerin daha çok alış-veriş sonucu olduğunu düşünmektedir.

Kelimeler dışında bazı eklerde de Türkçe ile Sümerce arasında ilgi çekici benzerlikler vardır:

1. Sümercede –ta eski Köktürkçede olduğu gibi çıkma durumu (-den) ekidir: *kur-ta (dağdan)*, *uru-ta (şehirden)*... gibi
2. Sümercede –ke eki Köktürkçede olduğu gibi yönelme durumunu (-e) bildirir: *Nin-gir-su-ke (Ningir-su'ya)*, *nıg-ke (herhangi bir şeye)*.

SAKA-TÜRK İLİŞKİSİ

M.Ö. 800 yıllarında Çin imparatoru, Hunların atalarına saldırdı. Bu saldırı sonucunda büyük bir göç dalgası oluştu ve Karadeniz ile Kafkasların kuzeyinde, Sakalar büyük bir güç haline gelip bölgede yaşıyan Kimmerleri Doğu ve Orta Anadolu'ya sürüklediler ve ardından kendileri de bu bölge ile Filistin'e kadar uzandılar. M.Ö. 7. asırda Ön Asya'da giderek güçlenmişlerdir.

Fars kaynaklarında Saka, Yunan kaynaklarında Skit(ai), Asur kaynaklarında Askuz(ai)/İskuz(Ai), Urartu kaynaklarında ise İşkıgulu olarak geçen Sakaların kökeni hakkında fikir birliği yoktur. Fressel, Tomaschek, Herrmann gibi batılı bilginlerin birçoğu Sakaları İrani bir kavim kabul eder. Bunlardan bir kısmı Türklerin atalarının da Saka İmparatorluğu içinde yer aldığını düşünür. Bazı Rus bilimcilere göre ise Sakalar Slavların atalarıdır.

19. Y.Y.'da Niebuhr daha sonra da Neumann gibi batılı araştırmacılar Sakaların Türk-Moğol olduğunu kabul etmişlerdir. Türk Bilim adamlarından Zeki Velidi Togan, İlhami Durmuş, Sakaların Türk olduğu görüşündedir.

Saka sözü Türkçe Yaka (kıyı, kenar) kelimesinin İran dilindeki aldığı biçim olmalıdır. Nitekim bugünde Yakut Türkleri kendilerine Saha demektedirler ve Saha, genel Türkçe'deki yaka kelimesinin Yakutçadaki karşılığıdır. Skit ise, Saka sözcüğünün Türkçe ve Moğalcada kullanılan +t çokluk ekiyle oluşturulmuş Sakat veya Sakıt biçiminin Yunancalaşmış şeklidir.

ASYA HUNLARI

Çin kaynaklarında doğrudan doğruya Hun anlamında kullanılan terim Hyung-nu'dur. Latince ve Yunanca'da Hunni, Ermenicede Hon-k Türkçede ise halk anlamına gelen kün (el, gün) sözüyle ilgilidir.

Hunların ataları Çin'in kuzeyinde ve kuzey batısında yaşamaktaydılar; ancak o zamanki Çin sınırları bugünkü kadar kuzeye ve batıya yayılmış değildi.

Hyung-nu terimi, Çin kaynaklarında ilk defa M.Ö. 318'dek bir anlaşmada geçer. Savaşçı devletlerden dördü, gittikçe güçlenen Çin devletine karşı Hunlarla ittifak yaparlar. Böylece ilk defa bu kelime kullanılmış olur.

M.Ö. 209'da Hun tahtında Motun bulunmaktaydı. 3 Motun, Tunguzları ve Yüecileri yendikten sonra Çin'i de yenerek vergiye bağlamış ve kuzeyde, Türkistan'da bulunan tüm boyları Hunlara tâbi kılmıştır. Kudreti ve babası Tuman ile yaptığı mücadele dolayısıyla Motun, Oğuz Kağan destanının esas tabakasını oluşturur. Bu adla, kendisinden sonraki tüm Türk hakanlarının efsanevî atası kabul edilmiştir.

Hunların Türk olup olmadığı batı dünyasında tartışılmıştır. Bazin, Clauson gibi bilginler Asya Hunlarının, en azından hakim unsurlarını Türk kabul ederler. Gabain ise Hunların Türk-Moğol karışımı olduğunu görüşündedir. Bailey, Pulleyblank gibi araştırmacılar ise Hunların Türklüğünü kabul etmez. Türk bilginlerinden Kafesoğlu, Ögel de Hunların Türk olduğundan şüphe etmezler.

* Asya Hunları ve Türk Dili

Birçok kelimenin Çince biçimi bilim adamları tarafından Türkçe olarak açıklanmıştır. Bunlardan bazılarını Talat Tekin "Hunların Dili" adlı eserinde belirtmiştir:

çeng-li (gök) = tengri (tanrı, gök)

ku-tu (oğul) = kut (kut, ilahi güç)

pite-çen (yazıcı) = bitigci (yazıcı)

teu-lu = törü / türü (töre, kanun)

Çince r sesi bulunmadığı için Türkçe kelimelerdeki r, ya l ile gösterilir ya da hiç gösterilmez (çeng-li örneğinde olduğu gibi).

Çin sülalesi tarihinde 329 yılında geçen bir olay vesilesiyle, Çin karakterleriyle tespit edilmiş bir ifade vardır. Çin-şu, on karakterden oluşan bu ifadenin Hunca olduğunu belirttiği gibi her karakterin Çince anlamını da vermiştir. Ramstedt, Bazin, Gabain, Tekin gibi Türkologlar bu ibarenin Hun Türkçesindeki biçim ve anlamını bulmaya çalışmışlardır: “Savaşa çıkın ve bügüyü tutun” **Bu ibarenin önemi: 1. Çince bir söylenişe de sahip olsa bu iki cümle Türkçe olarak tespit edilmiş en eski cümledir. 2. Çin kaynaklarında belirtildiğine göre; hükümdar Şi-lo, Hyung-nuların Ho boyundandır ve bu cümle Ho diliyle söylenmiştir Bu cümleler Türkçe okunabildiğine göre Hyung-nuların Türklüğü kesindir. 3. Şi-lo, büyük Hun hanedanlığı yıkıldıktan sonra Kuzey Çin’de kurulan küçük Hun devletlerinden 2. Cao’nun hükümdarıdır.**

AVRUPA HUNLARI

374 yılında Hunlar, Balamir önderliğinde İdil’i geçtiler ve Karadeniz’in kuzeyindeki germen kavimlerini yerinden oynattılar. Daha sonra bin yıl kadar sürecek olan kavimler göçünü başlatan bu hareket sayesinde Hunlar Doğu ve Batı Roma sınırlarına dayandılar. 422’de Hun hükümdarı Rua, Bizans üzerinde yürüdü ve onları yıllık vergiye bağladı.

Avrupa Hunlarının dilinin Türkçe olduğu kesindir. Bunun kanıtı da Hunlardan kalan pek çok ismin Türkçe olmasıdır:

Muncuk: Boncuk, Attila’nın babası

Aybars: Ay + pars, Attila’nın amcası

İlek: İlig (hükümdar), Attila’nın oğlu

Dengizih: Küçük deniz, Attila’nın oğlu

Uldis: Yıldız, Hun hükümdarı

Haraton: Kara ton (kara elbise), Hun hükümdarı

KÖKTÜRKLER VE TÜRK DİLİ

Köktürklerin Türk kültür tarihindeki en önemli yeri, Türkçenin bilinen en eski yazılı metinlerine sahip olmalarıdır. Orhun vadisi üzerinde bulunan bengü taşlar üzerindeki yazının 25 Kasım 1893 tarihinde, Danimarkalı bilgin Thomsen tarafından okunması üzerine, Köktürklerin Türkçeyi yazı dili olarak kullandıkları anlaşılır. 1825'ten beri Türkçe'nin en eski yazılı metni olarak bilinen Kutadgu Bilig'in yerini bu tarihten itibaren Köktürk bengü taşları aldı. Kutadgu Bilig 1069'da yazılmıştı; bengü taşlardan Köl Tigin anıtı ise 21.08.732'de dikilmişti. Böylece Türk yazı dilinin tarihi 337 yıl geriye gitmiş oluyordu. Köktürklerden kalan Türkçe anıtlar, hanedanın 682'de kurulan ikinci dönemine aittir.

KÖKTÜRK YAZISI

Köktürk alfabesi 38 harften oluşur. Bunlardan 4'ü ünlü, 31'i ünsüz, 3'ü çift ünsüz sesler için kullanılır.

Ünlüler: a, e, ı, i, o, ö, u, ü

Ünsüzler: b, ç, d, g, k, l, m, n, ɳ, ń, p, r, s, ş, t, y, z

Köktürk alfabesinin kökeni ile ilgili olarak:

- Ya Pehlevi, Soğdak gibi İran yazıları aracılığıyla ya da doğrudan Arami kökenli olduğunu kabul edenler (Thomsen, Pedersen, Menges, Rona-Tas).
- Harflerin eski Trük damgalarından çıktığını kabul edenler (Aristov, Mallitskiy).
- Harflerin Türk damgalarından çıktığını; fakat Arami, Soğdak ve Pehlevi yazılarından da etkilendiğini ileri sürenler (Polivanov).
- Pehlevi kökenli olduğunu kabul edenler (Jensen).
- Part-Pehlevi kökenli olduğunu kabul edenler (Fevrier).
- Soğdak-Grek kökenli kabul edenler (Clauson).
- Türkler tarafından icat edildiğini ve ideogramlardan çıktığını kabul edenler (H. N. Orkun, A. C. Emre, A. Caferoğlu).

- Taklit yoluyla Türk icadı olduğunu kabul edenler (Guzev, Klyāstornıy)

Köktürk Yazısında İmlâ

1. a, e ünlüleri kelime sonu hariç genellikle gösterilmez.
2. İlk hecelerden sonraki hecelerde bulunan ı, i genellikle yazılmaz. Bazen ilk hecedeki ı,i ünlülerinin yazılmadığı da olur.
3. Köktürk yazısında noktalama işareti olarak sadece üst üste konulan iki nokta kullanılmıştır. Kelime veya kelime gruplarını ayırır.

Köktürkçenin Ses Özellikleri

1. Kelime içi ve sonundaki d ünsüzü korunmuştur: adak (ayak) tod- (doy-)
2. Kelime içi ve kelime sonu b ünsüzü korunmuştur: eb (ev) seb- (sev-)
3. Kelime başındaki t ünsüzü korunmuştur: tod- (doy-) temir (demir)
4. Kelime başındaki k ünsüzü korunmuştur: köz (göz) kiçig (küçük)
5. İkinci ve daha sonraki hecelerde bulunan g sesi korunmuştur: arıg (arı, saf) kapıg (kapı)
6. İkinci ve daha sonraki hecelerin başındaki g sesi korunmuştur: ilgerü (doğuya “-da”) kurıgaru (batıya “-da”)
7. İlk hecedeki i sesi korunmuştur: vir- (ver-) bir (bir)
8. ç sesleri korunmuştur: bunça (bunca) uçuz (ucuz)
9. Aslî uzunluklar korunmuştur: âç (aç) ât (ad)
10. bol- fiilindeki b sesi korunmuştur.
11. Kalınlık–incelik uyumu tamdır: bedizet- (resimlet-) başlıgıg (başlıyı)
12. Düzlük– yuvarlaklık uyumu sağlam değildir.

Köktürkçenin Biçim Özellikleri

1. İsimden isim yapım ekleri: +IIg: Sahip olma bildirir. baş + lıg, tiz + lig, ton + lug +(I)nç: Sayılarda sıralama bildirir. üç + ünç, tört + ünç
2. İsimden fiil yapım ekleri: +(A)d: Olma bildiren fiiller yapar. kut + ad, yok + ad
3. Fiilden isim yapım ekleri: +(I)g: bil + ig, öl + üg, biti + g
4. Yönelme hali eki: +kA: yazı + ka, taluy + ka, öd + ke
5. Bulunma, çıkma hali eki: +DA: teñri + de, il + te, yir + te
6. Eşitlik hali eki. +çA: (göre) bun + ça, ot + ça
7. Vasıta hali eki: +(I)n: (ile) sab + ın, ok + un, agı + n
8. Yön hali eki. +gArU: il + gerü, kurı + garu +rA: iç + re, taş + ra

UYGUR TÜRKLERİ

745 yılında Karluklar ve Basmlılar ittifak yaparak Göktürkleri yendiler. Daha sonra 745 – 840 yılları arasında (95 yıl) Orhun bölgesinde Uygur devleti kuruldu. İşte bu 95 yıllık dönem Uygurların “bozkır kağanlığı” dönemidir. Bu devletin başkenti ise Ötüken’e yakın olan Karabalgasun idi. Bu devrede Moyun Çor adına 750-760 yılları arasında dikilen üç anıt Köktürkçe ile yazılmıştı.

UYGUR TÜRKCESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Gabain, Uygur metinlerini y ve n ağız olmak üzere iki ağız grubuna ayırır. Köktürkçedeki n (ny) sesini n’ye çeviren metinler n ağızını, y’ye çevirenler ise y ağızını oluştururlar. Mani metinleri çoğunlukla n, Burkan metinleri ise y ağızını temsil eder. Köktürkçe ile Uygurca arasında sesler, ekler ve söz varlığı açısından fazla fark yoktur.

Ses Özellikleri

a. Köktürkçenin n’si Manici Uygur metinleri ile Köktürk harfli Uygur metinlerinde n, Burkancı Uygur metinlerinde ise y’dur.

Örn:

anıg ~ anıg/ayıg (kötü)

koń ~ kon/koy (koyun) vs.

b. Köktürkçede kelime içi ve kelime sonundaki b sesleri çoğunlukla w olmuştur.

Örn:

ebir- > ewir (çevirmek)

sebin- > sewin- (sevinmek) vs.

Biçim Özellikleri

a. Köktürkçede sadece kişi, konçuy gibi insanla ilgili kelimelerde kullanılan +lAr çokluk eki, Uygur Türkçesinde her türlü isim, sıfat ve zamirde kullanılabilir hale gelmiştir.

Örn:

bu-lar (bunlar),
köl-ler (göller) vs.

b. Köktürkçede ilgi hali eki ünlülerden sonra +In, ünsüzlerden sonra ise +nIn biçimindeyken Uygurca'da her iki biçimde de +nIn biçimindedir.

Örn: teñriler- in > teñriler - niñ vs.

c. Yükleme hali eki Köktürkçede de Uygurcada da üç türdür (+(X)g, +nI, +n), fakat Uygurca'da bazen +nI ekinin anılan zamirler dışında da kullanıldığı görülür.

Örn: teñri-ni, buz-nı vs.

ç. Köktürkçede bulunma hali eki +DA çıkma hali için de kullanılırdı. Uygurcada ise çıkma halinin asıl eki +DIn'dır.

Örn: orunlık-tın (tahttan), töpü-din (tepeden) vs.

d. Uygurcada Köktürkçeden farklı olarak -yUK ekli görülen geçmiş zaman vardır.

Örn: tüşe-yük men (düş gördüm), ba-yuk sen (bağladın) vs.

e. Köktürkçede gelecek zaman -DAçI eki ile yapılırken Uygurcada -gAy ile yapılmaya başlandı.

Örn: barma-gay sen (gitmeyeceksin), bir-gey biz (vereceğiz) vs.

f. -sAr eki Köktürkçede zarf-ffil eki olarak kullanılırken Uygurcada bu ekten sonra şahıs zamirlerinin kullanılmasıyla şart kipi oluşmuştur.

Örn: bar-sar men (gitsem), teg-ser siz (ulaşırsanız) vs.

KARAHANLILAR

742 yılında Basmıl, Uygur ve Karluk ülkeleri ittifak yapıp Köktürklere saldırdılar ve başarılı oldular. Ancak kısa zaman sonra ittifak dağıldı ve ittifaktaki ülkeler birbirlerine saldırmaya başladılar. 745 yılında Üç Karluk kavmi Türğişlere sığındı ve bunun sonucunda 747 yılında Bayan Çor8 Karlukları yenmiştir.

839 yılında Kırgız ordusu Uygurları dağıttı ve Uygurlar dört bir yana göç etti. Bu göç eden boylar arasında Yağmalar da vardı. Yağmalar, Kâşgar civarına yerleşmişlerdir. Karahanlı hakanlarının hangi boydan çıktığı kesin değildir. Büyük ihtimalle Yağma boyuna bağlı oldukları sanılmaktadır.

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE DİL VE EDEBİYAT

Bu dönemde Türkler ilk İslâmî eserlerini vermişlerdir. Kutadgu Bilig, Dîvânü Lügati't Türk, Atebetü'l-Hakayık gibi önemli eserler ile ilk Kur'an tercümeleri bu döneme aittir.

KUTADGU BİLİG

Kut, mutluluk anlamına gelmektedir. (Günümüzde baht, şans anlamındadır.) Kut kelimesine -ad eki eklendiği zaman kutad- (mutlu olmak) fiili ortaya çıkmaktadır. Son olarak -gu (günümüzdeki -me, - ma) eki ile kutadgu yani mutlu olma anlamını almıştır. Bilig ise bilgi manasındadır. Kısacası, kutadgu bilig "mutlu olma bilgisi" anlamına gelir. Terim anlamı ise "siyaset bilgisi"dir.

Bu eserin yazarı Yusuf Has Hâcib'tir. Eseri Karabalgasun'da yazmaya başlamış, fakat Kaşgar'da bitirmiştir. Eser nazımla yazılmış ve 6645 beyitten oluşmaktadır. Mesnevi tarzında yazılmıştır.

Eserdeki dört ana kahraman *Kün Togdı* (hükümdar), *Ay Toldı* (vezir), *Ögdülmiş* (akıl) ve *Odgurmuş* (zaman)'tur. Kün Togdı adaleti, Ay Toldı bahtı ve mutluluğu, Ögdülmiş akılı, Odgurmuş ise akıbeti temsil eder.

Eserin Yapısı

Eser (ve genellikle diğer Doğu-İslâm eserleri) Allah'a hamd ile başlar. Ardından Peygamber'e dua kısmı ile devam eder, dört halifeye övgü gelir. Daha sonra (hükümdar övgüsünden) önce bir bahar tasviri yer alır. Bu tasvirden sonra hükümdar övgüsüne geçilir, kitabın niçin yazıldığı ve adının nasıl verildiği belirtilir. Daha sonra asıl konuya giriş yapılır.

DÎVÂNÜ LÜGATİ'T TÜRK

Türk dillerinin divanı anlamına gelmektedir. Fakat buradaki dil şive anlamındadır. Eserin yazarı Kâşgarlı Mahmud'dur. Eserini, 1070'li yıllarda Bağdat'ta yazmaya başlamıştır. Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür ve iki dillidir. Türkçeden Arapçaya şekindedir. Türkçe sözlerin Arapça karşılıklarını verdikten sonra mutlaka o kelimenin içerisinde bulunduğu bir örnek verir.

Eser, o günkü Türklerin adetleri, göreneklere; dillerin ağız özellikleri vb. bilgiler içerdiğinden dolayı oldukça önemlidir. Bunun yanında içerisinde iki yüzden fazla atasözü vardır ve bu nedenle Türk atasözlerinin ilk önemli derlemesi sayılmaktadır.

Eserde gramer ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinin küçük bir grameri çıkartılabilir. Ayrıca, en batıdan başlayarak Çin içlerine kadar uzanan yirmi Türk boyunun adını eserde görmekteyiz. Bunlardan Oğuz boyunun, yirmi dört alt boyunun damgalarının şeklini de ihtiva eder (çünkü o sırada Oğuz boyu yani Selçuklular dünyanın bir numaralı gücü idi).

DÎVÂNÜ LÜGATİ'T TÜRK: İLGİLİ ÇALIŞMALAR

1917 yılında, **Ali Emîrî Efendi**, İstanbul sahaflarında dolaşırken bir kitapçıya uğramış ve kitapçının kendisine gösterdiği yazmanın bir hazine değerinde olduğunu hemen anlamıştı. Bu eser, daha önce Katip Çelebi'nin **Keşfüz'z Zünûn'unda** hakkında birkaç satır bilgi gördüğü Dîvânü Lügati't Türk'tür.

Emîrî, uzun tartışmalar sonucunda ve Sadrâzam Talât Paşa'nın araya girmesiyle, eseri **Kilisli Rifat'ın** neşretmesine razı olur ve Dîvânü Lügati't Türk 1917-1919 yılları arasında üç cilt halinde aynen neşredilir.

1940 yıllarında Besim Atalay, Dîvânü Lügati't Türk'ün ilk transkripsiyonunu, indeksini ve tercümesini yayımlar. Bu tercümede sadece Arapça kısımlar Türkçeye çevrilmiştir. Sözlük

düzeninde ise herhangi bir değişiklik yoktur. Son cildinde dizin olduğu için, sıralama yeni Türk alfabesine göre yapılmıştır.

1944 yılında “En Eski Türk Sıvları” adlı eser Ferit Birtek tarafından yayımlanır. Bu eserde Dîvânü Lügati’t Türk’teki atasözleri bir araya getirilir ve tercümeleri verilir. Bir nevi atasözleri antolojisi mahiyetindedir.

1981 yılında **Reşat Genç**, “**Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**” adlı eserinde Dîvânü Lügati’t Türk üzerinde birtakım incelemelerde bulunmuş, dönemin sosyal, kültürel, askeri vb. hayatını ortaya konmuş ve Anadolu’da aynı kültür unsurlarının devam ettiğini karşılaştırmalarla göstermiştir.

Dîvânü Lügati’t Türk’e ait son yayın James Kelly ve Robert Dankoff tarafından hazırlanmıştır. Dîvânü Lügati’t Türk metninin İngilizce tercümesini ve indeksini barındıran bu çalışmanın ilk cildi 1982’de sonrakileri ise 1984 ve 1985’te Amerika Birleşik Devletleri’nde yayımlanmıştır. Oldukça önemli bir eserdir.

1985’te Ercilasun, “Büyük Türk Klasikleri” adlı eserinin birinci cildinde “Karahanlı Devri Edebiyatı” başlıklı yazısında dönemi bir bütün olarak değerlendirir.

1989 yılında Talat Tekin, Dîvânü Lügati’t Türk’teki koşmaları aruz vezniyle yazılmış olarak kabul eder. Ercilasun ise bu fikirde değildir.

1980’lerden sonra Dîvânü Lügati’t Türk, Türk dünyasında ilgi görmeye başladı ve bugünkü Uygur ve Kazak Türkçelerine aktarıldı.

ATEBETÜ’L-HAKAYIK

Hakikatlerin eşiğı anlamına gelmektedir. 12. asırda **Edib Ahmed Yüknêkî** tarafından yazılmıştır. Manzum bir öğüt ve ahlak kitabıdır.

40 beyit ve 101 dörtlükten; yani 484 mısradan oluşan eser, Kutadgu Bilig’de kullanılan vezin (şehnâme vezni) ile yazılmıştır. Giriş olarak yazılan 40 beyitten 20’si, Allah’a hamd ile başlar. Ardından Peygamber’e duan ve dört halifeye övgü ile devam eder. Sonraki 14 beyit, kitabın sunulduğu Emir Muhammed’e övgü ve son 6 beyit ise sebep-i telif²⁵ (eserin niçin yazıldığı) ile ilgilidir. Daha sonrasında ise eserin geri kalan 101 dörtlüğü gelir.

Giriş beyitleri gazel şeklinde kafiyelenmiştir. Eserin ana konusu, ilmin faydası ve cehaletin zararlarıdır. Daha sonra dilin önemi ve muhafazası, dünyanın dönekliği; cömertlik, cimrilik; tevazu, büyülenme; zamanın bozukluğu vs. gibi konular ele alınmıştır. Bu bölümlerde baştan sonra kadar nasihat üslubu kullanılmıştır.

Eserin günümüze kadar ulaşan dört nüshası bulunmaktadır. En eskisi, 1444 yılında **Semerkant**'ta istinsah edilenidir. Bu nüsha hattat **Zeynelâbîdin** tarafından Uygur harfleriyle yazılmıştır. Şu anda İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya bölümünde bulunmaktadır.

İkinci nüsha, Ayasofya nüshasıdır. 1480 yılında İstanbul'da Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Üst satırları Uygur, alt satırları Arap harflidir.

KUR'AN TERCÜMELERİ

Kur'an'ın ilk tercümelere Karahanlılar dönemine aittir ve bu tercümelere "sadır-altı"27 tarzı kullanılmıştır. Günümüze ulaşan dört nüsha vardır.

Birincisi, İstanbul'da Türk İslâm Eserleri Müzesi'ndedir. 1333 yılında istinsah edilmiştir. Yazmanın ilk yarısı Abdullah Kök tarafından doktora tezi yapılmıştır.

İkincisi, Manchester nüshasıdır. İngiltere'de bulunmuştur, telif ve istinsah tarihi belli değildir. 1976'da Budapeşte'de yayımlanmıştır.

Üçüncü nüsha Özbekistan'da bulunmuştur. Bu nüsha üzerinde bir Rus ilim adamı çalışmıştır, fakat nüsha eksiktir.

Dördüncü nüsha ise St. Petersburg'da 1914 yılında Z. V. Togan tarafından bulunmuştur. Yazmanın sözlüğü Rus Borovkov tarafından yayımlanmıştır.

DÎVÂN-I HİKMET

Hoca Ahmed Yesevi'nin şiirlerinin toplandığı yazmalardır. Yesevî'nin şiirlerine "hikmet" denmektedir. Eserin birçok nüshası vardır, fakat hepsi çok geç istinsah edilmiştir. Bu nedenle hiçbirisi Karahanlı dönemi dil özelliklerini yansıtmamaktadır. **Kemal Eraslan** bu eser

üzerinde çalışmalarda bulunmuştur. Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler adlı eserinde, metinlerle birlikte, metinlerin tercümeleleri, inceleme, notlar, yer ve şahıs adları dizini de bulunmaktadır.

BATI TÜRKÇESİ

Selçuklular zamanında Türkçe konuşuluyordu, fakat yazı dili olarak kullanılmıyordu. 1220'lerden itibaren Türkistan bölgesinden Oğuzlar gelmeye devam etmişlerdir. Bu, ikinci dalgadır ve Anadolu'daki Türklüğün kesinleştirilmesiyle ilgilidir. Osmanlı Beyliği de dâhil olmak üzere birçok beylik kurulmuştur. Bunlar Cengiz Han'dan kaçan topluluklardır. 13. asırda Oğuz ağzına dayanan yeni yazı dilinin yaratılmasının sebepleri:

1. **Demografik (Nüfussal) Sebep:** İkinci dalganın getirdiği kalabalık, insanları yeterli bir nüfus yoğunluğuna ulaştırmış ve bir yazı diline ihtiyaç duyurmuştur.
2. **Coğrafik Sebep:** Türklerin yazı dili kullandıkları merkezlerden (Kaşgar,Balasagun) uzaklara gelmesi.
3. **Edebi Sebep:** Şehirden gelen bazı kişiler yazı dilini (Karahanlıca) biliyorlardı, fakat geldikleri yerde bunu kullanamadılar. Yeni yazı dili oluşturulurken bu kişilerin bilgilerinden faydalanıldı.
4. **Dini Sebep:** Türkler çok canlı bir din ve tasavvuf hayatına sahiptiler. Bunları yaymak için yeni bir dile ihtiyaç duyuldu.
5. **Sözlü Edebiyat:** Oğuzların bir yazı dili olmamasına rağmen, gelişmiş bir sözlü edebiyatları vardı. Yeni yazı dili oluşturulurken bu edebiyattan da faydalanıldı.
6. **Siyasi Sebep:** İlhanlılar Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklularını yendikleri zaman, Selçuklular İlhanlılara bağlandı ve zayıfladı. Bu dönemde ortaya çıkan beyliklerin hükümdarları bir devletin, sanatkâr ve edebiyatçıları himaye etmeleri gerektiğini biliyorlardı.

ESKİ TÜRKÇE

(13. asra kadar) 13. asrın başlarında Azerbaycan ve Anadolu'da Batı Türkçesi ortaya çıkar. Bu Türkçe, Batuhan'ın seferi sonucu meydana gelen Kıpçak Türkçesi ile ilgilidir.

Cengiz ve çocukları, Türkistan'daki boyları karıştırdı ve eski Türk boyları yenilerini oluşturdu. Karahanlılar33 1212'de zayıflayınca Harezmsahlara ortaya çıktı. Sonuç olarak aynı

boylar vardı. Oğuzlar, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelince kavimlerin karışması hızlanmıştır. Oğuz + Kıpçak karışmasından da Çağatay Ulusu ortaya çıkmıştır. Bugünkü Özbek, Kazak gibi isimler bu ulustan türemiştir.

Karahanlı Türkçesinin devamı olarak Harezmkıpçak Türkçesi ortaya çıkar. Batu ve Kuzey-Doğu Türkçeleri de yine 13. asırda ortaya çıkmıştır. Her biri kendi içinde üç döneme ayrılır.

* Eski Oğuz Türkçesi (13. 15. Y.Y. - Eski Anadolu Türkçesi de denmektedir.) 15. asrın sonunda Batı Türkçesi (Osmanlı Türkçesi ve Azeri Türkçesi) 20. asrın sonunda ise Modern Türkçe.

Harezmk (Türkistan bölgesinde 13. ve 14. asırda) ve Kıpçak (Mısır - Suriye civarlarında) Çağatay Türkçesi 20. asra kadar devam eder. 20. asırda üçüncü döneme geçilir. Çağatay Türkçesinden çıkmışlardır.

* **Batı Türkçesi:** Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve İran'ın güneyinde ve batısında kalan Türklerin 13. asırdan başlayıp bugüne kadar kullandıkları Türkçedir.

* **Kuzey-Doğu Türkçesi:** Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve İran'ın kuzeyinde kalan Türklerin 12. asırdan başlayıp bugüne kadar kullandıkları Türkçedir.

HAREZM - KIPÇAK DÖNEMİ

13. ve 14 asırlarda varlık göstermiştir. Kıpçak ve Harezmk Türkçesi arasındaki farklar çok azdır.

Harezmk Türkçesi dönemine ait eserler:

1. Mukaddimetü'l-Edeb
2. Kısasu'l Enbiya
3. Muînü'l Mürîd
4. Hüsrev ü Şîrîn
5. Muhabbetnâme
6. Nehcü'l-Ferâdis

7. Mirâcnâme

Kıpçak Türkçesi dönemine ait eserler:

1. Codex Cumanicus
2. Kitâbü'l İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk
3. Tercümân-ı Türkî ve Acemî
4. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye
5. Bulgatü'l Müştâk fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıpçak
6. Kavânînü'l Külliyye
7. İrşâdü'l-Mülûk
8. Gülistan Tercümesi
9. Münyetü'l-Guzât

ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİ DÖNEMİ

13. ve 15. asırlar arasında Kuzey-Güney Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'da kullanılan dildir. Yunus Emre de bu dili kullanmıştır.

Garbinâme

Âşık Paşa, 12 bin civarında beyitten oluşan Garbinâme'yi Eski Oğuz Türkçesi ile yazmıştır. Dönemin dil özelliklerini, yaşam tarzını yansıtmaktadır. Garibnâme'nin üzerinde çalışmalarda bulunan **Kemal Yavuz**, 4 cilt halinde, eserin transkripsiyonunu, bugünkü Türkçe karşılığını hem de kütüphanede bulunan yazmanın tıpkıbasımını neşretmiştir.

Mevlid

Kadı Burhaneddin, hem şair hem de devlet adamıdır. Bir divânı vardır ve British Museum'da bulunmaktadır. **Muharrem Ergin**, bu eserin transkripsiyonunu yayımlamıştır. 14. asırdan 15. asra geçince Şeyhî, Ahmedî, Necatî, Fatih (Avnî), Cem Sultan, Ahmedî Daî gibi isimler bir çok eser vermişlerdir.

Dede Korkut Kitabı, Eski Oğuz Türkçesinin hatta ve hatta Türk edebiyatının en önemli eseridir. 15 veya 16. asırda istinsah edilmiş olan iki nüshası vardır. Birinde 12 birinde 6 boy38 bulunmaktadır. Nüshaların birinde “mukaddime” yani girizgâh vardır. Bu eser üzerinde çalışan

iki isim önemlidir. Biri **Orhan Şaik Gökyay** diğeri de **Muharrem Ergin'dir**. **Gökyay**'ın **Dedem Korkut'un Kitabı** adlı çalışması, bu eser üzerinde yapılan en kapsamlı çalışmalardan biridir.